

ПОВНОГОЛОСНІ ФОРМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: РОЗВИТОК І СИСТЕМА СПОРІДНЕНИХ СЛІВ

Походження української мови та історія становлення всіх її рівнів останнім часом дедалі більше привертає увагу науковців. Неабияку зацікавленість мовознавці виявляють не лише стосовно історії лексико-семантичної, а й фонетичної системи, що сприяє заглибленню в причини виникнення, умови перебігу фонетичних змін та явищ української мови, зокрема й тих змін, що стосуються праслов'янських звукових процесів, відбитих у спільносхідно-слов'янській та сучасній українській мовах [1; 3; 5; 6; 8]. Питання виникнення повноголосся, його перебігу, відхилень і наслідків та особливостей творення похідних досить складне.

Повноголосся – одна з фонетичних ознак сучасної української мови та одна з найпізніших змін до появи писаних пам'яток, розвиток якої сягає давніх часів. Як відомо, під ним розуміють звукосполучення -оро-, -оло-, -ере-, -еле- на місці праслов'янських дифтонгічних сполучень *or, *ol, *er, *el між приголосними. У підручниках з історії української мови натрапляємо на нешироке коло слів, що слугують прикладами повноголосних форм. Це, звісно, зумовлено тодішньою непохідністю більшості цих слів, успадкованих із праслов'янської мови, а також тим, що саме ці слова стали мотивувальними для пізніших утворень. **Метою** нашого дослідження є висвітлення причин і перебігу вказаної фонетичної зміни та словотвірна характеристика споріднених слів. Досягнення мети вимагає вирішення низки **завдань**: 1) визначення внутрішньо- та позамовних причин виникнення повноголосся; 2) фіксації повноголосся у словниковому складі мови; 3) з'ясування поширення повноголосних форм у похідних словах; 4) аналізу способів творення слів, мотивувальною базою яких є слова з повноголоссям.

Об'єктом дослідження є повноголосні форми української мови. **Предмет дослідження** – система споріднених слів із повноголоссям у словотвірному аспекті. **Фактичною та джерельною базою дослідження** слугували повноголосні форми слів, зафіксовані методом суцільної вибірки в «Орфографічному словнику» [4], завдяки чому виявлено 1 852 одиниці. Під час дослідження застосовано такі методи: *описовий метод* – для характеристики мовних елементів, *метод кількісних підрахунків* – для визначення кіль-

кості слів із наявним повноголоссям у системі української мови, *порівняльно-історичний метод* – для верифікації й уналежнення вилучених одиниць до слів із повноголоссям, а також елементи *словотвірного аналізу* – для з'ясування способів їхнього творення.

Повноголосні звукосполюки, що прийнято позначати як *torot, *tolot, *teret, *telet, з'явилися на місці неповноголосних сполучень, позначуваних як *tort, *tolt, *tert, *telt, де t – будь-який приголосний. Давні сполюки *or, *ol, *er, *el існували в праслов'янській мові раннього періоду. У пізній період свого розвитку фонетична система мови пережила перехід закритих складів у відкриті.

Отож виникнення -оро-, -оло-, -ере-, -еле- між приголосними зумовлено дією закону відкритого складу: *мороз, золото, берег, ожеледь*.

Розглядувані давні сполюки мали дифтонгічний характер, однак у різних діалектах праслов'янської мови сильні компоненти були неоднаковими: то такими були сонорні приголосні, то голосні звуки, тобто вони якісно відрізнялися. У діалектах, що стали основою для формування східнослов'янських мов, такими складниками були сонорні звуки, розвиток складотворчості у яких зумовив закон відкритого складу. У пізній праслов'янській мові приблизно між IV і VI ст. дифтонги розпадаються, приголосні набувають складотворчості та відкривають склади. Після VI ст. н. е. ця властивість сонорних втрачається, що супроводжується виникненням після них коротких голосних, котрі згодом змінюються у звичайні голосні повного творення, а саме такі, що були в попередньому складі за законом сингармонізму. Отже, у VIII – на поч. IX ст. в протоукраїнській мові вже існували повноголосні форми, що підтверджує тодішнє запозичення імені Карл, яке стало апелятивом та набуло форми *король*. Якісно ж не відрізнялися нові звуки від етимологічних голосних в XI–XII ст.

Крім внутрішньомовних причин, на яких традиційно зосереджують увагу дослідники, актуальними залишаються й позамовні чинники різних змін. О. В. Царук наголошує на важливості вивчення етнологічних даних для розуміння того, що стало поштовхом для розвитку для таких змін. На його думку, є підстави пов'язувати появу цієї риси з наслідком асиміляції груп неслов'янського за своїм характером населення. Він стверджує, що науковці, які вважають повноголосся наслідком «алтаїзації» і пов'язують його з приходом гунів у причорноморські степи, мають рацію, адже протоукраїнський масив найбільшою мірою серед інших слов'янських зазнав етнічного

тиску зі сходу. Учений робить висновок, що «повноголосні форми в східних слов'янських мовах (насамперед в українській) могли з'явитися внаслідок асиміляції неслов'янського населення (тюркського, угро-фінського, балтійського)» [8, с. 131–132].

Повертаючись до внутрішньомовних закономірностей, відхилень та обмежень, звернемо увагу на додаткові умови виформування повноголосних форм, що стосуються давньої звукосполуки *eI, розвиток якої ускладнився ще до втрати складотворчості лабіалізацією (e → ö → o), спричиненою ствердінням [I]. Це схематично має такий вигляд: telt → tölt → tolt (*melko – *молоко*).

Зауважимо, що перехід [e] в [o] мав і певні обмеження, що стосувалися шиплячих приголосних. З огляду на те, що вони на той час були м'якими та не могли поєднуватися з голосним заднього ряду [o], такого переходу не відбулося (*šelmь, *želbь), а сполука *telt розвинулася в *telot, а пізніше в *tolot (*шолом, жолоб*).

Раніше не дуже поширена група слів із повноголоссям розширилася в пізніші часи та виформувалася в доволі розгалужену систему. Опрацювавши джерельну базу, ми виявили слова з наявним повноголоссям у складі сучасної української мови. За нашими спостереженнями, повноголосні форми групуються навколо 105 слів. Усього зафіксовано 1 852 слова з повноголоссям. Укажемо ці слова та загальну кількість споріднених лексем: *берег* (28), *берегти* (16), *береза* (20), *болото* (14), *борода* (11), *бородавка* (7), *борозна* (13), *борона* (12), *боронити* (19), *бороти* (17), *борошно* (7), *веред* (17), *верес* (4), *вереск* (7), *веретено* (14), *волога* (29), *волокно* (10), *волокни* (50), *волос* (27), *ворона* (24), *ворота* (3), *ворожити* (7), *голова* (75), *голод* (17), *голос* (97), *горобець* (9), *го'род* (58), *'город* (4), *горох* (19), *дерево* (51), *джерело* (7), *долоня* (5), *долото* (2), *дорога* (19), *дорогий* (18), *жеребець* (8), *жолоб* (12), *здоровий* (25), *золото* (71), *колода* (14), *колос* (13), *короб* (6), *корова* (15), *король* (11), *короста* (3), *короткий* (20), *мережа* (35), *молодий* (42), *молоко* (30), *молотити* (56), *молоти* (13), *мороз* (65), *морочити* (13), *норов* (7), *ожеледь* (2), *очерет* (6), *перед* (15), *полова* (5), *полоз* (2), *полон* (6), *полоти* (13), *полотно* (11), *полоскати* (9), *полохати* (7), *порожній* (17), *пором* (4), *поросся* (11), *пороти* (12), *порох* (47), *серед* (14), *середина* (14), *скоморох* (3), *скором* (9), *соловей* (12), *соловий* (1), *солод* (60), *солома* (10), *сорока* (5), *сором* (30), *сорочка* (6), *стерегти* (49), *сторона* (17), *тверезий* (19), *теребити* (5), *терен* (6), *толока* (18), *торопити* (5), *хворост* (9),

холод (121), *холоп* (5), *холостий* (5), *хоробрий* (5), *хороми* (1), *хоронити* (27), *черевик* (6), *черевко* (14), *череда* (13), *через* (13), *череп* (7), *черепаха* (7), *черес* (2), *чересло* (1), *черешня* (6), *шолом* (5). Ці слова вичленовано зі всієї кількості слів на основі зафіксованого матеріалу. Звісно ж, кількість груп споріднених слів, а також їхніх складників може варіюватися і потребує уточнення, що пояснюється труднощами встановлення походження багатьох лексем, неоднозначністю й багатоаспектністю їхнього трактування та специфікою розмежування груп на рівні синхронії і діакронії.

Похідні утворення, у яких засвідчується повноголосся і які поповнили словниковий склад української мови після завершення процесу переходу неповноголосних форм у повноголосні, утворюються від згаданих вище слів. Вони утворені різновидами морфемного способу [7, с. 179–193], як-от афіксація, складання та нульова суфіксація. У межах афіксації виявлено слова, що виникли за допомогою суфіксального способу, суть якого полягає в утворенні слова приєднанням до мотивувальної основи суфікса (*головний*, *голівка*, *горохвиння*, *бережечок*, *безсоромність*, *золотенький*, *відволожений*, *прохолодження*, *соловейків*, *солодівня*, *солодкуватий*, *тверезішати*, *холоднеча*, *холоднесенько*, *холодочок*, *черепушечка*), де засобами творення виступають морфемні -н-, -к-, -инн-, -ечок-, -ість-, -еньк-, -ен-, -енн-, -ів-, -івн-, -уват-, -а-, -еч-, -о-, -очок- тощо; префіксального способу, яким утворюються лексеми за допомогою префікса від мотивувального слова (*відполоти*, *присолодити*, *проголосувати*, *пригородити*, *проколоти*), де засобами творення виступають морфемні від-, при-, про- та ін.; конфіксального способу, завдяки якому слова утворюються приєднанням до мотивувальної основи конфікса – спареної морфемі, префікса і суфікса (без...-ж-, по-...-ж-, при-...-н-, роз-...-ува-, про-...-ува- тощо), «які в процесі словотворення виступають як єдине ціле» [7, с. 182] (*безбережжся*, *побережжся*, *придорожній*, *розколочувати*, *прохолоджати*); префіксально-флексійного способу, завдяки якому слова утворюються додаванням до мотивувальної основи префікса без- та закінчення зі словотворчою функцією -ий, що його кваліфікують як суфікс-флексію (*безголовий*, *безсоромний*, *безголосий*).

Малопродуктивними серед морфемних способів є флексійний спосіб, за якого слова утворюються приєднанням до мотивувальної основи суфікса-флексії (*золотий*, *борозний* ← *золото*, *борозна*) та префіксально-постфіксальний спосіб, суть якого полягає в утворенні слова одночасним приєднанням до мотивувальної основи префікса і постфікса (*виголодатися* ← *голодати*).

Складанням, зокрема основоскладанням, що передбачає появу нового слова шляхом поєднання мотивувальних основ за допомогою інтерфікса в одну лексему, утворено такі одиниці, номіновані композитами, як *головокружіння, гучногосий, деревообробний, деревопереробний, деревонасадження, деревосадіння, вологозатримання, вологонасичення, солодкозвучний, солодкоплідний, теплосбережність, холоднокровний, холоднопрокатний, червонодеревний, рибоохорона*. У більшості випадків цей спосіб супроводжується ще й суфіксальним або флексійним способом.

Зафіксовані одиниці з повноголоссям поєднано в 105 словотвірних гнізд, до складу яких входить слово, яке має неускладнену чи найменш ускладнену морфемну структуру та є найуживанішим. Під словотвірним гніздом розуміють систему споріднених слів, розташовану за принципом послідовної структурно-семантичної похідності, а під вершиною гнізда – непохідне слово, від якого безпосередньо чи опосередковано утворено інші споріднені слова [7, с. 218, 219].

Найбільш продуктивними виявилися гнізда, вершиною яких є такі лексеми, як *холод* (121), *голос* (97), *голова* (75), *золото* (71), *мороз* (65), *солод* (60), *город* (58), *молотити* (56), *дерево* (51), *волокти* (50), *стерегти* (49), *порох* (47), *молодий* (42), *мережа* (35), *молоко* (30). Наведемо приклад споріднених слів із вершиною *голос*, принаймні перерахувавши їх: *багатоголосий, багатоголосний, багатоголосося, безголосий, безголосний, безголосся, вголос, голосина, голосистий, голосистість, голосисько, голосити, голосище, голосіння, голосенький, голоснесенький, голосний, голосник, голосність, голоснішати, голосно, голосоведіння, голосовий, голосок, голосочок, двоголосий, двоголосний, заголосити, зголоситися, гучногосий, мільйоноголосий, наголос, наголосити, наголошений, наголошеність, наголошення, наголошування, наголошуваний, наголошувати, напівголоса, напівголосний, напівголосно, неголосний, неголосно, ненаголошений, ненаголошеність, оголосити, оголошений, оголошення, оголошувати, одноголосий, одноголосний, одноголосність, одноголосся, підголосок, повноголосий, повноголосний, повноголосся, поголос, поголосити, поголоска, поголоснішати, проголосувати, проголосити, проголошений, проголошення, проголошувати, різноголосся, різноголосиця, різноголосність, різноголосся, розголос, розголосити, розголосник, розголосниця, розголошений, розголошування, розголошувати, розголошувач, розголошувачка, різноголосий, різноголосиця, різноголосність, різноголосся, різноголос, стоголосий, стоголосний, стоголос, сугосий, сугосність, сугосся, тисячоголосий, тонкоголосий, тонкоголосся, триголосий,*

триголося. У межах цієї групи наявні слова, утворені кількома різновидами морфемного способу, словотвірним засобом якого є додавання чи відкидання морфем. Актуальними є суфіксація, конфіксація, префіксація, складання. Деякі з лексем розвинули переносні значення шляхом переосмислення відомого слова, тобто утворені лексико-семантичним способом, як, наприклад, *голос* – ‘поклик, веління якого-небудь внутрішнього почуття’; ‘право висловлювати свою думку під час вирішення державних або громадських справ’. Кажучи про способи словотворення в цій розвідці, ми брали до уваги лише прямі значення.

Нечисельними групами споріднених слів із повноголоссям виявилися ті, що мають вершини *верес*, *ворота*, *долото*, *жерреб*, *ожеледь*, *полоз*, *соловий*, *черес*, *чересло* та інші. Наприклад: *верес* – *вересень*, *вересневий*, *вересовий*; *черес* – *чересовий*. Зауважимо, що серед аналізованих слів трапляються лексеми, складниками яких є слова з повноголоссям в обох частинах (*терен-дерезо*, *золотобородий*, *золотоволосий*), що теж викликає труднощі укладання словотвірних гнізд.

Отже, у розгалуженій системі споріднених слів із повноголоссям, що є фонетичною ознакою української мови, наявні лексеми, прямі значення яких постали завдяки різним морфемним способам. Словотвірні групи, утворювані такими словами, охоплюють від 1 до 121 одиниці, структурно-словотвірну похідність яких ще потрібно з’ясувати, що й становитиме *перспективу* дослідження.

Література

1. Бичкова Т. Специфіка рефлексії звукосполучень *or, *ol, *er, *el між приголосними в рукописних апокрифічних збірниках XVII–XVIII ст. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2010. Вип. 506–508. С. 41–46.
2. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / ред. кол.: О. С. Мельничук, І. К. Білодід, В. Т. Коломієць, О. Б. Ткаченко. Київ: Наук. думка, 1982; 1985; 1989; 2003; 2006; 2012. Т. 1–6.
3. Новікова Тетяна. Опозиція повноголосся / неповноголосся в сучасній українській мові (структурний аспект). *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2010. Вип. 509–511. С. 108–116.
4. Орфографічний словник української мови / уклад.: С. І. Головашук, М. М. Пешак, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. Київ: Довіра, 1994. 864 с.
5. Піскунов О. В. Причини мовних змін в українській компаративістиці 30-х рр. XX ст. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*. 2016. Вип. 21. Т. 2. С. 145–147.
6. Тищенко К. М. Всеслов’янськість мови українців. *Український тиждень*. 2012. № 39. С. 22–64.

7. Хрустик Н. М. Сучасна українська мова. Морфеміка. Словотвір: підручник. Одеса: Фенікс, 2015. 270 с.
8. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні аспекти: монографія. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. 324 с.

Богдан Сокіл
(*м. Львів*)

ДИСКУСІЯ МІЖ НАДДНІПРЯНЦЯМИ ТА НАДДНІСТРЯНЦЯМИ ПРО ШЛЯХИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Важливою для розвитку української літературної мови була дискусія між українськими вченими – вихідцями з різних теренів України. Обґрунтовуючи свої твердження філологічними аргументами, одні з них – мовознавці зі Східної України – обстоювали пріоритет цієї території в розвитку української мови. Галичани були толерантнішими у своїх висловлюваннях, оскільки вони вважали, що й галицькі вчені залишили помітний слід у розвитку української мови.

Дискусію розпочав письменник Борис Грінченко, надрукувавши в газеті «Правда» статтю під назвою «Галицькі вірші». Зауважмо, що редакція газети помістила свої зауваження до названої наукової розвідки, у якій висловила переконання, що питання чистоти мови є надзвичайно актуальними: українська народна мова ніде у світі «так не занедбана, як у нас серед галицько-руської інтелігенції!» [5, с. 103]. На думку редакції, мова творів галицьких письменників недосконала й набагато гірша за московське «язичіє».

Чистота мови, її народність тісно пов'язана з шкільною освітою та політикою. Причин засмічування літературної мови було кілька: а) недостатня кількість читанок і підручників, написаних народною українсько-руською мовою; б) брак учителів, які б добре володіли чистою літературною мовою і навчали б нею учнів; в) учителі перекручують народну мову і вживають чужі слова та форми, навчаючи дітей «нечуваному язичію». Усе це, а також непроста політична ситуація в Галичині, на думку редакції, може викривити національну свідомість дітей і виховати з них ренегатів [5, с. 104].

Б. Грінченко [1, с. 105] зізнався, що не мав можливості ознайомитися з усіма періодичними виданнями Східної Галичини, а проаналізував лише вірші, надруковані в 1883–1889 рр. у газеті «Зоря». Учений наголосив, що в